

HET ZELFBEWUSTZIJN VAN EEN BESPOTTE MINDERHEID

De receptie en uitleg van 1 Cor. 1,26-28 in de tweede en derde eeuw

Verschenen in F. de Lange (red.), *Geloven in de minderheid? Een bundel opstellen ter gelegenheid van het 140-jarig bestaan van de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken te Kampen*, Kampen 1994, 37-52

SUMMARY

The self-assurance of a derided minority

According to 1 Cor. 1,26-28, the first Christian community in Corinth was looked upon as a weak and foolish minority which counted 'not many wise, powerful and highly born people'. This paper investigates how this text was received and interpreted in the second and third century. Celsus probably made use of it when he derided the Christians by calling them illiterate simpletons. Irenaeus referred to it in his refutation of the alleged superiority of the gnostics. Tertullian quoted 1 Cor. 1,27-28 in order to affirm the apparent foolishness of the Christian beliefs. Clement of Alexandria avoided quoting these verses, probably because he did not want Christians to be simple or foolish people, but he conceded that the Christian faith was looked upon as foolish. Origen emphasized the paradoxes of wisdom and foolishness according to worldly standards over against God's standards. Against gentile attacks he defended the simple Christians by referring to their virtuous lifestyles.

1. *Paulus over de Corinthiërs*

Wanneer Paulus de vroegste christelijke gemeente te Corinthe typeert, dan spreekt hij van 'niet vele wijzen naar het vlees, niet vele invloedrijken, niet vele aanzienlijken' (1 Cor. 1,26). De Corinthiërs die destijds tot het christelijk geloof waren 'geroepen', behoorden in meerderheid niet tot hen die in de stad als wijzen ofwel geleerden (*sofoi*) bekend stonden, zij behoorden niet tot de invloedrijken ofwel machtigen (*dunatoi*) en evenmin tot de aanzienlijken ofwel mensen van hoge afkomst (*eugeneis*). Hiermee spreekt Paulus niet tegen dat de gemeente ook wel enkele invloedrijke of welgestelde mensen telde zoals Crispus, een voormalig bestuurder van de synagoge (*Hand.* 18,8), Erastus, de 'rentmeester' ofwel financieel beheerder (*oikonomos*) van de stad en Gajus, die aan de hele gemeente gastvrijheid kon bieden (*Rom.* 16,23); maar hun aanwezigheid benadrukt Paulus nu niet. De corinthische gemeente bestond voornamelijk uit - zo zegt Paulus hier - hetgeen voor de wereld gold als dwaas, zwak, onaanzienlijk, geminacht en onbetekenend ('wat niet is'); maar daar stond tegenover dat God deze mensen had uitverkoren om zo hen die in de wereld golden als wijs en sterk te beschamen en teniet te doen (1 Cor. 1,27-28)¹.

Deze typering van de gemeente volgt op Paulus' aanduiding van de 'prediking van het kruis' als 'dwaasheid voor wie verloren gaan' en als 'kracht van God' voor wie worden gered (1 Cor. 1,18). Paulus duidt slechts kort aan wat hij precies bedoelt met deze 'prediking van het kruis' en waarom deze tot behoud kan strekken. Het wordt duidelijk dat hij een scherpe tegenstelling ziet tussen de schijnbare wijsheid van de wereld en de ware wijsheid van God, die aan het licht komt in de prediking van Christus, de gekruisigde (1 Cor. 1,19-23). Paradoxaal noemt hij de gekruisigde Christus 'Gods kracht en

1. Zie voor de sociale samenstelling van de gemeente te Corinthe: G. Theissen, *Studien zur Soziologie des Urchristentums* (WUNT 19), Tübingen 1989³, 231-271; W.A. Meeks, *The First Urban Christians. The Social World of the Apostle Paul*, New Haven/London 1983, 51-73.

Gods wijsheid', waaraan hij - al even paradoxaal - toevoegt: 'want het dwaze van God is wijzer dan de mensen en het zwakke van God is sterker dan de mensen' (1 Cor. 1,24-25). Paulus' typering van de gemeente als dwaas, onaanzienlijk en zwak is te zien als een illustratie bij deze eraan voorafgaande woorden over de prediking van de gekruisigde Christus, in wie Gods kracht en wijsheid schuil gaat. In termen van de rhetorica kan 1 Cor. 1,26-31 een *exemplum* genoemd worden bij de *argumentatio* in 1 Cor. 1,18-25. Een tweede *exemplum* bij de pericoop over de dwaasheid van het kruis geeft Paulus vervolgens in 1 Cor. 2,1-5, waar hij schrijft dat zijn eigen optreden in Corinthe gepaard ging 'met veel vrees en beven'².

Paulus ziet dus een overeenstemming tussen de onaanzienlijke maatschappelijke positie van de gemeente te Corinthe en de aanstootgevende en dwaas geachte prediking van de gekruisigde Christus. Met dit benadrukken van de dwaasheid en zwakheid van Christus en van de christenen, althans naar wereldse maatstaven, beoogt Paulus die Corinthiërs te corrigeren, die het geloof in Christus beschouwden als een vorm van wijsheid (*sofia*) en kennis (*gnôsis*). Hen spreekt Paulus ook aan in 1 Cor. 8,1b-2: 'De kennis maakt opgeblazen, de liefde sticht. Indien iemand zich inbeeldt, enige kennis verworven te hebben, dan heeft hij nog niet leren kennen zoals het behoort', en in 1 Cor. 13,8d: 'kennis, zij zal afgedaan hebben'. Hiermee is niet gezegd, dat deze Corinthiërs al 'gnostici' genoemd kunnen worden in de zin van de tweede- en derde-eeuwse aanhangers van een gnostische leer³.

De passage in 1 Cor. 1,26-28 kan gelden als een aanduiding van de positie die de christelijke gemeente - althans volgens Paulus - innam in de toenmalige hellenistische samenleving. Hoewel het feit dat de christenen een minderheid vormden niet als zodanig aan de orde wordt gesteld - dit was veeleer een vanzelfsprekend gegeven -, komt hierin toch tot uiting dat christenen als zwakke minderheid destijds niet in aanzien stonden en als dwaas werden geminacht.

In deze bijdrage wil ik weergeven op welke wijze men in de tweede en derde eeuw, toen christenen in het Romeinse rijk een minderheid vormden, op 1 Cor. 1,26-28 heeft teruggegrepen. De teksten uit deze twee eeuwen die handelen over deze verzen stammen alle uit de periode van ca 178 tot ca 248⁴. Zo beoog ik, na te gaan welk beeld van de christenen en van hun geloof oprijst uit deze doorsnede van zeventig jaar geschiedenis van de exegese van 1 Cor. 1,26-28. Ook de passage in 1 Cor. 1,18-25 zal hierbij soms worden betrokken.

2. Celsus over de christenen

Omstreeks het jaar 178 schreef de platoonse filosoof Celsus een felle kritiek op het christendom, getiteld *Alêthês logos*, hetgeen kan worden vertaald als 'de ware leer'. Het grootste deel van dit geschrift is bewaard gebleven dank zij de weerlegging die

-
2. W. Schrage, *Der erste Brief an die Korinther (1 Kor 1,1-6,11)* (EKK 7,1), Zürich etc. 1991, 204, 222. Een geheel andere en mijns inziens minder overtuigende rhetorische analyse wordt geboden door M.M. Mitchell, *Paul and the Rhetoric of Reconciliation* (HUTh 28), Tübingen 1991; zij beschouwt (p. 215-216) 1 Cor. 1,18-2,5 als onderdeel van Paulus' beschrijving van de *genos* (herkomst) van de Corinthiërs in 1,18-4,21.
 3. Zie E. Fascher, *Der erste Brief des Paulus an die Korinther I* (ThHK 7,1), Berlin 1975, 54-64; G. Theissen, *a.w.*, 282-286; G.D. Fee, *The First Epistle to the Corinthians* (NIC), Grand Rapids 1987, 11; W. Schrage, *a.w.*, 51-53.
 4. Een opmerkelijk vervolg op deze studie wordt geboden door K. Schreiner, 'Zur biblischen Legitimation des Adels. Auslegungsgeschichtliche Studien zu 1. Kor. 1,26-29', in: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 85 (1974), 173-357. Zeer lezenswaard is ook F. Watson, 'Christ, Community, and the Critique of Ideology: A Theological Reading of 1 Corinthians 1.18-31', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 46 (1992), 132-149; evenals in het navolgende grijpt hij terug op Celsus, Clemens van Alexandrië en Tertullianus.

Origenes omstreeks 248 hiervan heeft geleverd; zijn werk staat bekend als *Contra Celsum*. Origenes heeft steeds voorafgaande aan zijn repliek op Celsus eerst diens woorden geciteerd. Zo schreef Celsus in het begin van zijn boek dat sommige christenen geen redelijke verantwoording van hun geloof wilden doen en zeiden:

‘doe geen onderzoek, maar geloof’; ‘je geloof zal je redden’, en: ‘de wijsheid in de wereld is iets slechts, maar de dwaasheid iets goeds’⁵.

Verderop citeerde en becommentarieerde Celsus het devies van ongeletterde christenen aldus:

dit zijn hun geboden: ‘laat niemand toetreden die onderricht heeft genoten, geen enkele wijze, geen enkele verstandige, want deze eigenschappen gelden bij ons als slecht. Maar wie onwetend is, wie dom is, wie geen onderricht heeft genoten, wie onmondig is, laat die gerust komen.’ Want met zelf te erkennen dat deze mensen hun God waardig zijn, maken ze duidelijk dat zij alleen de dwazen en onaanzienlijken en dommen en slaven en vrouwtjes en kinderen willen en kunnen overtuigen⁶.

Om aan te duiden welke nederige beroepen de christenen uitoefenden, typeerde Celsus hen spottend als een stel leer- en wolbewerkers die als enigen meenden te weten, hoe je moet leven⁷.

De in het tweede citaat door Celsus aangehaalde woorden zijn volgens Origenes afkomstig van ‘weinige, zogenaamde christenen’ en zijn ‘geheel strijdig met het onderricht van Jezus’. Met weinig gevoel voor Celsus' spot meldt Origenes dat Celsus deze christenen ‘verstandiger’ achtte; zelf noemt hij hen daarentegen ‘volkomen onwetend’⁸. Met de scherpe aanduiding ‘zogenaamde christenen’ geeft Origenes al te kennen dat de weinigen die deze leuzen zouden huldigen volgens hem niet in de christelijke kerk thuis horen. Het ligt voor de hand dat hij deze uitspraken heeft geassocieerd met de opvattingen van de ‘eenvoudige christenen’ die genoegen namen met een simpel geloof zonder hierover diepgaand na te denken⁹. Het is mogelijk dat de spreuken van het eerste citaat inderdaad ongeveer in die vorm in de mond van eenvoudige christenen hebben geklonken; van het tweede citaat geldt daarentegen klaarblijkelijk dat Celsus deze woorden de christenen in deze vorm in de mond heeft gelegd¹⁰.

Origenes wijst niet alleen deze beschuldiging van christelijk obscurantisme af, hij geeft ook te kennen waaruit dit getuigenis vermoedelijk is afgeleid: namelijk uit Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs. Deze Corinthiërs kenschetst hij als Grieken die waren opgeblazen van de greekse wijsheid. Origenes wijst daarentegen op Paulus' onderscheid tussen de wijsheid van deze wereld en de wijsheid van God. Wijzen van deze wereld richten zich - aldus Origenes - alleen op wat waarneembaar is, zij menen dat alles uiteindelijk materieel is en zij veronachtzamen het geestelijke, onzichtbare en eeuwige. Deze

5. *Contra Celsum* I,9. Vgl. voor dit citaat *Marc.* 5,36; *Mat.* 9,22; *1 Cor.* 3,19; ook *Contra Celsum* VI,12, waar Celsus als christelijke spreuk citeert: ‘de menselijke wijsheid is dwaasheid bij God’.

6. *Contra Celsum* III,44.

7. *Contra Celsum* III,55.

8. *Contra Celsum* III,44.

9. Over Origenes' visie op de eenvoudige christenen handelt G. af Hällström, *Fides Simpliciorum according to Origen of Alexandria*, Helsinki 1984.

10. Vgl. C. Andresen, *Logos und Nomos. Die Polemik des Kelsos wider das Christentum*, Berlin 1955, 170-171, 175; M. Borret in *Sources Chrétiennes* 227, p. 64. C. Andresen, *a.w.*, 168, meent dat Celsus ook de woorden uit het eerste citaat de christenen in de mond heeft gelegd.

wereldse wijsheid is verdwaasd en gaat ten onder. Daartegenover staat de wijsheid van God die de ziel verheft tot de gelukzaligheid bij God en tot zijn koninkrijk; deze wijsheid leert, al het waarneembare als iets tijdelijks te verachten en zich toe te leggen op het onzichtbare. Afgezien van de zinspelingen op 1 Cor. 1,18 e.v. beroept Origenes zich op Rom. 1,19b-21a, waar Paulus volgens hem van sommige griekse wijzen betuigt dat zij, hoewel zij God kenden uit het geschapene, Hem niet als God hebben verheerlijkt of gedankt.¹¹.

Vervolgens citeert Origenes 1 Cor. 1,26-29; hij veronderstelt dat sommigen hieruit hebben afgeleid dat niemand die onderricht heeft genoten of wijs of verstandig is, tot de Logos¹² komt. Hij zegt hiervan dat Paulus niet schrijft dat 'geen enkele wijze naar het vlees' zich bij de christelijke gemeente heeft aangesloten, maar: 'niet vele wijzen naar het vlees'. Hij betoogt dat van een bisschop immers wordt verlangd dat hij 'de tegensprekers kan weerleggen' (Titus 1,9), en dat deze hiertoe alleen in staat is krachtens zijn wijsheid. Verontwaardigd wijst Origenes daarom Celsus' aanklacht dat bij de christenen alleen domme en simpele lieden welkom zijn, van de hand¹³. Integendeel:

laat wie onderricht heeft genoten en de wijze en de verstandige toetreden, als hij wil, maar ook als iemand onwetend is en dom en geen onderricht heeft genoten en onmondig is. Want de Logos belooft aan zulke mensen, als zij komen, genezing en maakt hen allen Gode waardig¹⁴.

Met te wijzen op Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs als een belangrijke bron van de door Celsus aangevoerde parodie op de identiteit van de christenen heeft Origenes vermoedelijk gelijk gehad. Zonder dat sprake is van een letterlijk citaat is in Celsus' weergave een kwaadwillige overdrijving te herkennen van Paulus' woorden over wijsheid en dwaasheid en over het geringe aantal wijzen en aanzienlijken in de gemeente. Daarnaast is hierin ook een verdraaiing van het evangelische motief van het 'worden als de kinderen' (Mat. 18,3) te horen¹⁵.

Uit deze polemiek is voorlopig te concluderen dat in de tweede en derde eeuw Paulus' woorden in 1 Cor. 1,26-28 een opmerkelijke uitwerking hebben gehad: zij zijn omgemunt tot een karikatuur van de christenen als simpele lieden die waren gekant tegen iedere vorm van onderricht.

Omdat deze karikatuur is overgeleverd in het bestek van Origenes' weerlegging van Celsus' strijdschrift, is Origenes' commentaar op 1 Cor. 1,26-28 zijdelings al besproken. Alvorens op Origenes terug te komen, stel ik eerst enkele aan hem voorafgaande auteurs uit de tweede en derde eeuw aan de orde.

3. Irenaeus en de Valentinianen

Omstreeks het jaar 180 schreef Irenaeus, bisschop van Lyon, in vijf boeken een weerlegging van de gnostische stromingen van zijn tijd. Dit werk staat bekend als *Adversus Haereses* ('Tegen de ketterijen'). Hierin besteedde hij veel aandacht aan de gnostici die

11. *Contra Celsum* III,47.

12. 'Logos' heeft bij Origenes een zeer veelzijdige betekenis: het duidt op het goddelijk Woord in de schepping, in mensen, en in het bijzonder in Jezus Christus. 'Logos' gebruikt hij ook om de Schrift, de christelijke leer of het christelijk geloof aan te duiden. Zie R. Gögler, *Zur Theologie des biblischen Wortes bei Origenes*, Düsseldorf 1963, 244-392.

13. *Contra Celsum* III,48. Het citaat van 1 Cor. 1,26-29 is niet geheel letterlijk; zo laat Origenes uit 1,27b weg: 'en het zwakke van de wereld, om het sterke te beschamen'.

14. *Contra Celsum* III,48.

15. Hierop wijst C.-B. Amphoux, 'ΜΗΔΕΙΣ ΠΡΟΣΙΤΩ ΠΙΠΤΑΙΔΕΥΜΕΝΟΣ, un écho de la devise de l'Académie de Platon chez Celse?', in: *Revue des Etudes Grecques* 105 (1992), 247-252.

zich beriepen op Valentinus. De Valentinianen meenden volgens Irenaeus' weergave dat de zielen die van de 'Moeder' (Achamoth ofwel Sofia, de 'wijsheid') het 'geestelijk zaad' ontvingen, beter waren dan de anderen. De Schepper zou dit geestelijk zaad van de Moeder hebben ontvangen en zou het aan deze zielen hebben doorgegeven toen zij in hun aardse lichamen waren; maar zelf zou hij hierover in onwetendheid hebben verkeerd. Deze zielen zouden niettemin door de Schepper zijn geëerd en tot leiders, koningen en priesters zijn gemaakt¹⁶. Irenaeus drijft hiermee de spot en stelt dat in dat geval hogepriesters als Kajafas en Anna, de wetgeleerden en de leiders van het volk, zoals koning Herodes, in Christus hadden moeten geloven. Integendeel, zo vervolgt hij: zij die op Christus af kwamen, waren

bedelaars langs de wegen, doven, blinden, zij die vertrappt en veracht werden, zoals ook Paulus zegt: 'Kijk immers maar naar uw eigen roeping, broeders: er zijn bij u niet vele wijzen, noch aanzienlijken, noch machtigen; maar wat in de wereld veracht is, heeft God uitverkoren'. Deze zielen waren dus niet beter om reden van een zaad dat in hen was gelegd, en evenmin werden zij hierom door de Schepper geëerd¹⁷.

Het citaat uit *1 Cor.* 1,26-28 functioneert hier ter verdediging van de christenen van de 'katholieke' kerk¹⁸ tegenover de aanspraken van de Valentinianen, die meenden over diepere wijsheid en kennis te beschikken. Het blijkt dat Irenaeus ten overstaan van het gnostische besef van superioriteit zich niet ervoor schaamde, dat volgens de evangeliën en volgens Paulus de misdeelden en de eenvoudigen onder de gelovigen sterk vertegenwoordigd waren. Zonder dat Irenaeus hiermee een uitspraak doet over de samenstelling van de kerk van zijn eigen tijd, wordt wel duidelijk dat zijn voorkeur ligt bij de eenvoudige gelovigen. Daarom schrijft hij met een herhaald beroep op Paulus' eerste brief aan de Corinthiers:

Het is dus beter en van meer nut, onwetend en weinig geleerd te zijn en door de liefde nabij God te komen, dan te menen zeer geleerd en ervaren te zijn terwijl men toch zijn eigen Heer blijkt te lasteren, door een andere god als Vader voor te stellen. Daarom riep Paulus ook uit: 'de kennis maakt opgeblazen, maar de liefde sticht' (*1 Cor.* 8,1). Niet dat hij de ware kennis van God afkeurde, want anders zou hij zich zelf als eerste hebben beschuldigd; maar hij wist dat sommigen die zich zelf verhieven onder de dekmantel van kennis, afvielen van de liefde van God en zich zelf hierom als volmaakt beschouwden, terwijl zij de Schepper voorstelden als onvolmaakt. Om hun hoogmoed om dat soort kennis af te kappen, zei hij: 'de kennis maakt opgeblazen, maar de liefde sticht'. (...) Het is dus beter, zoals ik al zei, dat iemand helemaal niets weet, zelfs niet één enkele oorzaak van wat er ook maar geschapen is, waarom het geschapen is, en te geloven in God en in zijn liefde te blijven, dan opgeblazen door dat soort kennis af te vallen van die liefde die de mens tot leven wekt; [beter is het] naar geen andere kennis te streven dan van Jezus Christus, de Zoon van God, die voor ons gekruisigd is (vgl. *1 Cor.* 2,2), dan door subtiele onderzoekingen te vervallen tot goddeloosheid¹⁹.

16. *Adversus Haereses* II,19,1-7; vgl. I,7,3.

17. *Adversus Haereses* II,19,7. Het citaat van *1 Cor.* 1,26-28 is sterk verkort.

18. Zie, voor het gebruik van de term 'katholiek' in de tweede en derde eeuw: J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, London 1972³, 384-385. Celsus sprak eenmaal over de 'grote kerk' in onderscheid van de secten: *Contra Celsum* V,59.

19. *Adversus Haereses* II,26,1; zie de taalkundige toelichting in *Sources Chrétiennes* 293, 303-306. Vgl. J.

Irenaeus brengt ook hier, zoals telkens in *Adversus Haereses*, Paulus in stelling tegen de valentiniaanse gnostiek.

4. Tertullianus

Tertullianus van Carthago staat erom bekend dat hij heeft uitgeroepen: 'Wat heeft Athene gemeen met Jeruzalem? Wat heeft de academie gemeen met de kerk? Wat hebben de ketters gemeen met de christenen?'²⁰. Hij schreef dit omstreeks 200, toen hij nog deel uitmaakte van de katholieke kerk. Kort voor deze uitspraak zinspeelde hij op *1 Cor.* 1,27, wanneer hij de ketterijen van Valentinus en van Marcion leringen van mensen en demonen noemt die zijn voortgekomen uit wereldse wijsheid:

de Heer noemde deze [wijsheid] dwaasheid en heeft wat in de wereld dwaas is uitverkoren om juist de filosofie te beschamen. Want deze [filosofie] is de basis van de wereldse wijsheid, de vermetele vertolkster van Gods natuur en van zijn bedoeling²¹.

'Wat in de wereld dwaas is' duidt hier op de inhoud van het christelijk geloof. Ook na zijn overgang tot het profetische Montanisme (rond 207) interpreteert Tertullianus de uitdrukkingen: wat in de wereld dwaas, zwak, onaanzienlijk, geminacht en onbetekend is met betrekking tot het christelijk geloof. Vooral Paulus' uitspraak over Gods verkiezing van wat in de wereld dwaas is om wat wijs is te beschamen, is voor Tertullianus tegenover filosofen, ketters en heidenen in het algemeen een argument ten gunste van dwaas geachte geloofsartikelen als de schepping uit het niets, Christus' geboorte uit een maagd en de opstanding des vlees²². Zo voert hij aan tegen Marcions docetische visie dat Christus geen echt menselijk lichaam had:

Wat is het dwaze van God dat wijzer is dan de mensen (*1 Cor.* 1,25a), dan het kruis en de dood van God? Wat is het zwakke van God dat sterker is dan de mensen (*1 Cor.* 1,25b), dan de geboorte en het vlees van God? Maar als Christus niet uit een maagd is geboren en niet uit vlees is gebouwd en daardoor noch het kruis, noch de dood echt heeft ondergaan, dan was niets in Hem dwaas en zwak, en dan geldt niet meer dat God wat in de wereld dwaas is, heeft uitverkoren om wat wijs is te beschamen, en dat God wat in de wereld zwak is, heeft uitverkoren om wat sterk is te beschamen, en het onaanzienlijke en geringe en verachte, wat niets is, dat wil zeggen: wat niet werkelijk 'is', om te beschamen wat iets is, dat wil zeggen: wat werkelijk 'is' (*1 Cor.* 1,27-28)²³.

Tertullianus erkent dat niet alleen het geloof in Christus, maar ook het Oude Testament met zijn offers, reinigingen, spijswetten en wetten van vergelding als dwaas, zwak en oneervol kan worden beschouwd. Geheel anders dan Marcion, die het Oude Testament verwierp als een getuigenis van een mindere God, de Schepper, wil Tertullianus het Oude Testament behouden als een getuigenis van de ene God²⁴.

Ook inzake de vervolging van de christenen verwijst Tertullianus naar *1 Cor.* 1,27. De

Lebreton, 'Le désaccord de la foi populaire et de la théologie savante dans l'Eglise chrétienne du IIIe siècle (1)', in: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 19 (1923), 481-506 (p. 483-487).

20. *De Praescriptione Haereticorum* 7,9.

21. *De Praescriptione Haereticorum* 7,1-2.

22. *Adversus Marcionem* V,19,8; *De Resurrectione Mortuorum* 57,11.

23. *Adversus Marcionem* V,5,9.

24. *Adversus Marcionem* V,5,10.

vraag werd gesteld, of vervolgingen van God of van de duivel kwamen. Volgens Tertullianus maakt God hiervoor gebruik van de duivel,

opdat zo de gerechtigheid in ongerechtigheid wordt volbracht, zoals kracht in zwakheid wordt volbracht (2 Cor. 12,9); want wat in de wereld zwak is, is door God uitverkoren, opdat wat sterk is beschaamd wordt, en wat in de wereld dwaas is, [is door God uitverkoren,] opdat wat wijs is beschaamd wordt. Zo wordt ook de ongerechtigheid aangewend, opdat de gerechtigheid de ongerechtigheid blijkt te beschamen²⁵.

Tertullianus kenschetst Gods gerechtigheid hier als zwak en dwaas in de wereld, terwijl deze desalniettemin de schijnbaar sterke en wijze ongerechtigheid van de vervolgers zal beschamen.

Tertullianus was niet de enige die zich op 1 Cor. 1,27 beriep als legitimatie van de dwaasheid van het geloof. Iemand die door hem Praxeas wordt genoemd, ging ervan uit dat de Vader en de Zoon één en de zelfde waren, zodat de Vader aan het kruis had geleden. Deze opvatting heet Monarchianisme of Patripassianisme. Tertullianus meldt dat Praxeas zich voor het ongerijmde van deze gelijkstelling van de Vader en de Zoon onder andere erop beriep dat God wat in de wereld dwaas is, heeft uitverkoren om het wijze te beschamen. Maar nu dit beroep op de dwaasheid niet strookt met Tertullianus' eigen opvattingen, wijst hij het verontwaardigd van de hand²⁶.

Tertullianus' verscheiden interpretaties van wat in de wereld dwaas, zwak, onaanzienlijk, geminacht en onbetekenend is (als: het christelijk geloof, het Oude Testament, Gods gerechtigheid), zijn mogelijk omdat Paulus deze termen heeft gesteld in het neutrum. Nergens in zijn werken legt Tertullianus deze neutra uit met het oog op de christenen zelf, en nooit citeert hij het hieraan voorafgaande: 'niet vele wijzen naar het vlees, niet vele invloedrijken, niet vele aanzienlijken' als kenmerk van de christelijke gemeenschap. Met dit ontbreken van enig citaat van 1 Cor. 1,26 strookt dan ook, dat hij in zijn boek tegen Praxeas geringschattend schrijft over 'al die eenvoudigen, om niet te zeggen onverstandigen en onwetenden, die altijd het grootste deel van de gelovigen uitmaken'. Tertullianus stoort zich eraan dat deze eenvoudigen alleen willen weten van Gods eenheid en bijgevolg Gods triniteit afwijzen omdat zij deze alleen zo kunnen begrijpen alsof daarmee twee of drie goden worden verkondigd²⁷.

Zo zien we dat Tertullianus wel volmondig wilde toegeven dat het christelijk geloof voor de wereld dwaas en verachtelijk was, maar dat hij tegelijk - geheel anders dan Paulus - moeite had met het feit dat de christenen voornamelijk eenvoudige mensen waren. Zelf behoorde hij dan ook allerminst tot deze ongeschoolden: hij was een scherpzinnig jurist en was voor zijn bekering in Rome advocaat geweest. Zijn houding tegenover de eenvoudige gelovigen komt voorts hierin tot uiting, dat hij de katholieke kerk, waartoe deze eenvoudigen in meerderheid behoorden, vaarwel heeft gezegd om zich aan te sluiten bij de Montanisten.

5. Clemens van Alexandrië

Geheel anders dan Tertullianus beoordeelde Clemens van Alexandrië de griekse filosofie in principe positief. Hij noemt deze een duidelijk beeld van de waarheid en een goddelijke gave aan de Grieken²⁸. Hij bedient zich hiervan dan ook regelmatig voor zijn

25. *De Fuga* 2,1; vgl. de vertaling van J.J. Thierry, *Tertullianus. De Fuga in Persecutione* (diss. VU), Hilversum 1941, 53.

26. *Adversus Praxean* 10,7.

27. *Adversus Praxean* 3,1-2.

28. *Stromateis* I,20,1; VI,67,1.

uiteenzettingen van het christelijk geloof. Toch erkent hij dat de griekse filosofie niet geheel onbedorven is; hij verwerpt met name de filosofie van Epicurus, die hij hedonistisch en atheïstisch noemt²⁹. De christelijke wijsheid noemt hij soms - zonder dat dit voor hem een negatieve klank heeft - 'barbaarse filosofie', waarmee hij uitdrukt dat deze niet van griekse herkomst is³⁰. 'Filosoferen' is zo voor Clemens een uitdrukking voor het zoeken van de ware christelijke wijsheid en kennis.

Op een andere wijze dan Paulus onderscheidt Clemens tussen geloof en kennis en dienovereenkomstig tussen eenvoudige christenen die vasthouden aan het geloof alleen en de 'gnostici', die in kennis en levenswandel een hoger niveau bereiken³¹. Met de term 'gnostici' duidt Clemens dus de 'gevoerde christenen' aan en niet de ketterse gnostici, van wie hij zich distantieert.

In zijn onderricht aan pasgedoopten, op schrift gesteld vermoedelijk aan het einde van de tweede eeuw, gaat hij in op de tegenwerping van zo'n eenvoudige gelovige die zei: 'Maar wij doen niet allemaal aan filosofie'. Eventueel kan dit ook worden vertaald als: 'Maar wij leggen ons niet allen toe op de wijsheid'. Clemens antwoordt met erop te wijzen dat ook het gebod van de liefde deel uitmaakt van Gods wijsheid:

Zoeken wij dan niet allen het leven? Wat bedoel je? Hoe ben je dan tot geloof gekomen? Hoe heb je dan nog God en je naaste lief als je niet streeft naar wijsheid [of: als je niet aan filosofie doet]? Hoe heb je dan je zelf lief, als je het leven niet liefhebt? - Ik heb niet leren lezen, zegt hij. - Maar als je niet hebt leren lezen, dan ben je nog niet vrijgesteld van het horen, want daarin wordt geen les gegeven! Het geloof is niet het eigendom van wie wijs zijn volgens de wereld, maar van wie wijs zijn volgens God. Het laat zich ook zonder letters leren, en zijn boek - simpel en goddelijk tegelijk - heet: de liefde, en dat is een geestelijk werk³².

Volgens H.-I. Marrou komen de uitdrukkingen 'wijs zijn volgens de wereld' en 'wijs zijn volgens God' uit 1 Cor. 1,26-27. Gesteld dat dit juist is - het tekstuele verband is zwak -, dan is dit de enige zinspeling op deze verzen die in Clemens' werken voorkomt. Hoewel Clemens in het algemeen positief staat tegenover de filosofie, moet hij erkennen dat filosofen de 'wijsheid van God' - in de zin van: het christelijk geloof - veelal niet aanvaarden en dwaas achten. Clemens bestrijdt echter dat christenen dwazen zijn, en het strookt geheel met zijn opvattingen dat hij zich in zijn overgeleverde werken niet bedient van Paulus' paradox dat God het dwaze heeft uitverkoren. Kenmerkend is zijn exegese van 1 Cor. 1,21-24 (van na 193):

'Aangezien door Gods wijsheid', die namelijk door de profeten is aangekondigd, 'de wereld door de wijsheid', die door de profeten is gesproken, 'Hem', dat wil zeggen God, 'niet heeft leren kennen, heeft het' deze 'God behaagd door de prediking van de dwaasheid', die de Grieken dwaasheid achten, 'te redden hen die geloven. Want Joden', zegt hij, 'vragen tekenen' om te geloven, 'en Grieken zoeken wijsheid', namelijk dwingend genoemde redeneringen en andere sluitredenen, 'maar wij verkondigen Jezus Christus de gekruisigde, voor Joden een aanstoot', omdat ze, bekend met de profetie, niet in de uitkomst geloven, 'en

29. *Stromateis* VI,67,2-68,1.

30. Bij voorbeeld *Stromateis* I,89,2; VI,67,2. Ook andere schrijvers hebben het christendom zo aangeduid; zie G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, 1984, 1482b.

31. Bij voorbeeld *Stromateis* I,18,2-4; I,43,1-44,2. Zie J. Moingt, 'La Gnose de Clément d'Alexandrie dans ses rapports avec la foi et la philosophie', in: *Recherches de Science Religieuse* 37 (1950), 195-251, 398-421, 537-564; 38 (1951), 82-118.

32. *Paedagogus* III,78,1-2.

voor Grieken een dwaasheid', want de schijn-wijzen achten het een fabeltje dat Gods Zoon spreekt door een mens en dat God een Zoon heeft en bovendien dat deze heeft geleden; vandaar dat hun vooringenomen mening hen overtuigt, niet tot geloof te komen. Want de komst van de Verlosser heeft geen dwazen geschapen, met harde harten en onbetrouwbaar [ongelovig], maar verstandigen, die gehoorzaam zijn en bovendien: betrouwbaar [gelovig]³³.

Ook elders geeft Clemens toe dat de vleeswording van de Zoon van God, de maagdelijke geboorte, zijn lijden en opstanding voor Joden een aanstoot is en voor Grieken een dwaasheid; terwijl dit toch 'de kracht en de wijsheid van God' (1 Cor. 1,23-24) is³⁴. Zo is te zien dat Clemens ondanks zijn welwillende houding tegenover de filosofie toch moest toegeven, dat het christelijk geloof en evenzo de christenen door filosofen veelal als dwaas werden beschouwd.

6. Origenes

Toen Origenes nog in Alexandrië woonde en werkte, schreef hij onder meer *Peri Archēn* ('Over de grondbeginselen'), dat ook bekend staat als *De Principiis*. In dit werk, dat stamt uit 229-230, biedt hij een filosofische verkenning van het christelijk geloof. Hij verwijst hier naar 1 Cor. 1,26 e.v. op een wijze die ook voorkomt in zijn latere werken van na 234, toen hij zich als leraar filosofie en theologie had gevestigd te Caesarea in Palestina. Origenes bespreekt in *De Principiis* het gegeven, dat velen uit de heidenvolken door Christus tot geloof in God waren gekomen, terwijl dit niet gold van Israël. Hij ziet deze gang van zaken voorzegd in het Oude Testament en bevestigt in 1 Cor. 1,26-29. Als niet-Jood eigent hij zich deze woorden aldus toe:

Wij zien onze eigen roeping: niet vele wijzen naar het vlees, niet vele machtigen, niet vele aanzienlijken; maar wat in de wereld dwaas is, heeft God uitverkoren om de wijzen te beschamen, en wat onaanzienlijk en veracht is, heeft God uitverkoren, en wat niets is, om datgene wat eerder iets was, teniet te doen en opdat Israël naar het vlees (door de apostel 'vlees' genoemd) zich niet beroeme tegenover God³⁵.

Zo leest Origenes in Paulus' woorden een tegenstelling tussen de Joden die niet in Christus geloofden en diegenen die uit de andere volken stamden en wel tot geloof in Christus waren gekomen. Uit zijn latere werken blijkt dat deze uitleg was ingegeven door de bestaande rivaliteit tussen Joden en christenen. Hij beweert zelfs dat de Joden toorn en haat koesteren jegens de christenen, hen voor dwaas houden en zich zelf beschouwen als wijs. Origenes voert hiertegen aan dat God wat in deze wereld dwaas is, heeft uitverkoren om de wijzen te beschamen³⁶.

Origenes citeert 1 Cor. 1,26-28 niet alleen met het oog op de relatie tussen Joden en chris-

33. *Stromateis* I,88,3-6. Clemens draait dus Paulus' woorden 'door de dwaasheid van de prediking' om. Hij speelt met de dubbele betekenis van *pistos*: betrouwbaar en gelovig.

34. *Stromateis* VI,127,1-2.

35. *De Principiis* IV,1,4.

36. *Preek Ps. 36*, I,1; (ed. Prinzivalli p. 38). Vgl. *Comm. Mat.* XI,17; *Comm. Rom.* III,6 (9); *Contra Celsum* II,78. Zie, voor joodse polemieken tegen de christenen: H. Bietenhard, *Caesarea, Origenes und die Juden*. Franz Delitzsch-Vorlesungen 1972, Stuttgart 1974, 42-47. N.R.M. de Lange, *Origen and the Jews. Studies in Jewish-Christian relations in third-century Palestine*, Cambridge 1976, merkt enerzijds op (p. 84-85) dat Origenes weinig concreet is over de joodse vijandschap en dat zijn polemieken theologisch en niet historisch is. Anderzijds wijst hij terecht op het verschijnsel, dat er in Origenes' tijd christenen waren die zich aangetrokken voelden tot de joodse onderhouding van de wet van Mozes (p. 86-87).

tenen. Zoals al bleek uit de behandeling van Celsus, betreft hij deze verzen ook op de positie van de christenen temidden van de vele anderen die het christelijk geloof dwaas achtten. Volgens de overgeleverde fragmenten van zijn preken over de eerste brief aan de Corinthiërs houdt Origenes zijn gehoor in Caesarea voor:

Aan 'niet vele wijzen' voegde hij [Paulus] toe: 'naar het vlees', omdat hij wist dat er verschillende soorten wijzen zijn: sommigen zijn 'wijzen naar het vlees', anderen 'naar de geest'. 'Wijzen naar het vlees' zijn zij die alleen zinnnetjes uit het hoofd hebben geleerd en die pronken met wat waarheid zou zijn, terwijl het geen waarheid is. Toch heeft hij zo ook weer niet de 'wijzen naar het vlees' van het geloof uitgesloten; want hij zegt niet: geen enkele wijze naar het vlees komt tot de Logos, maar: zeer weinigen.

'Machtigen' naar het vlees zijn zij die overheidsgezag bekleden; [machtigen] naar de geest zul je begrijpen, als je ziet op welke wijze de Verlosser dan wel niet machtig naar het vlees was - Hij is tenminste overgeleverd en gekruisigd op grond van zwakheid -, maar wel machtig was naar de geest, daar 'Hij alle ziekte en alle kwaal onder het volk genas' (*Mat.* 4,23). Kijk zo ook maar naar wat de apostelen hebben gedaan, hoe zij machtig waren naar de geest. Machtig naar de geest is ook wie leeft naar de Geest en door de Geest de werkingen van het lichaam doodt (*Rom.* 8,13).

Zo moet je ook bij de 'aanzienlijken' begrijpen: aanzienlijken naar het vlees zijn zij die van rijke en beroemde vaders stammen. Maar aanzienlijken naar de geest zijn de zonen van God over wie geschreven staat: 'Allen die Hem hebben aangenomen, heeft Hij het vermogen gegeven, kinderen van God te worden' (*Joh.* 1,12). Wat heeft God dus uitverkoren? Niet 'wat dwaas is' zonder meer, maar met de toevoeging: 'in de wereld'. Wij die geloven zijn dwaas ten opzichte van de wereld. Zij lachen ons dan ook uit als dwazen en zeggen: 'Christenen zeggen dat er een opstanding van doden is en dat wij na de dood voortleven en dat Jezus, die de Joden hebben gekruisigd, uit een maagd geboren is', en soortgelijke dingen. Laten zij ons dan maar uitlachen en zeggen dat wij dwazen zijn; 'want een psychisch mens neemt niet aan wat van de Geest komt; het is hem immers dwaasheid' (*1 Cor.* 2,14).

'God heeft dus wat in de wereld dwaas is uitverkoren om de wijzen te beschamen'; niet de wijzen zonder meer, maar in de gangbare betekenis 'van de wereld'. Om zo te zeggen: God heeft wat in de wereld dwaas is, uitverkoren om de wijzen van de wereld te beschamen. Want waarachtig, de wijzen van de wereld worden beschaamd, wanneer zij voor afgoden neerknielen terwijl 'ongeleterden en eenvoudigen' (*Hand.* 4,13) sterven omdat ze géén afgoden vereren.

'En wat in de wereld onaanzienlijk en veracht is, heeft God uitverkoren'; ook hier weer met de toevoeging, 'in de wereld'. Want wat is aanzienlijker dan een ziel die de afgoden verlaat en zegt: 'Wat een leugens hadden onze vaders als afgoden' (*Jer.* 16,19) en: er is onder hen 'niet één die regen geeft' (*Jer.* 14,22). 'Wat in de wereld onaanzienlijk is', maar wat voor God aanzienlijk is, 'heeft God dus uitverkoren'. Alleen, laten we datgene op grond waarvan wij door God niet zullen worden veracht tot een goed einde brengen. Over dit [veracht worden] staat geschreven: 'de boosdoener wordt voor zijn aangezicht veracht' (*Ps.* 14 [15],4).

'En wat niets is, om wat wel iets is teniet te doen': 'wat niets is' noemde hij wat in de wereld dwaas is, het zwakke, het onaanzienlijke, het verachte. 'Wat wel iets is' noemde hij hen die in de wereld aanzienlijk zijn. Want in de wereld 'zijn' zulke

mensen iets. Wij zijn niets, wij worden door allen mishandeld en geminacht. 'Wat niets is heeft God nu uitverkoren, om wat wel iets is teniet te doen, opdat niemand zich zal beroemen' en zegt: daarom ben ik uitverkoren omdat ik aanzienlijk ben³⁷.

Hieruit blijkt dat Origenes zich identificeerde met zijn hoorders die om hun geloof als dwazen werden bespot; ook zelf moest hij kennelijk, hoe geleerd hij ook was, deze spot ondergaan. Paulus' woorden fungeren in deze preek enerzijds als bevestiging dat de christenen, hoewel zij in de wereld voor dwaas doorgaan en als onbetekenend worden geminacht, desondanks door God zijn uitverkoren. Anderzijds kritiseert Origenes hen die naar wereldse maatstaven wijs, machtig en aanzienlijk zijn inzake hun schools aangeleerde wijsheid die geen waarheid biedt en hen niet afhoudt van de verering van afgoden. Hij hamert erop dat christenen dan wel niet wijs, machtig en aanzienlijk zijn 'naar het vlees', dus naar wereldse maatstaven, maar wel 'naar de geest'. Aldus spreekt Origenes de gedachte tegen dat christenen zonder meer eenvoudig en dwaas zijn. Tevens benadrukt hij dat zij die in de wereldse wijsheid ofwel filosofie goed thuis zijn, niet van het geloof worden buitengesloten, maar dat van hen slechts weinigen tot geloof komen. Deze observatie weerspiegelt de situatie van de kerk zoals Origenes die kende. Ook in zijn apologie *Contra Celsum* kritiseert Origenes herhaaldelijk de arrogantie en eigendunk van hen die menen God te hebben leren kennen door de filosofie en die desondanks net als de minst geschoolden vasthouden aan beelden en tempels; daarom

'heeft God wat in de wereld dwaas is uitverkoren', namelijk de meest eenvoudige christenen, die gematigder en zuiverder leven dan vele filosofen, 'om de wijzen te beschamen', die zich er niet voor schamen met onbezielde dingen omgang te hebben alsof het goden of godenbeelden zijn³⁸.

Evenals in zijn preek op *1 Cor.* geeft Origenes te kennen dat de kerken van zijn tijd in verhouding slechts weinig wijzen tellen die zijn gekomen vanuit de 'wijsheid naar het vlees'³⁹. Hij neemt het tegenover Celsus voor de eenvoudige gelovigen op en prijst hun levensstijl. Elders brengt hij, onder aanhaling van *1 Cor.* 1,26-28, deze eenvoudigen in verband met de kinderen die bij Jezus worden gebracht en niet gehinderd mogen worden (*Mat.* 19,13-15)⁴⁰.

Een enkele keer verontschuldigt hij tegenover Celsus de eenvoudige christenen, met verwijzing naar *1 Cor.* 1,27-28 en 1,21, voor hun geringe bevattingsvermogen. Celsus had de spot gedreven met het geloof dat alle andere mensen geroosterd zullen worden en dat alleen de christenen zullen overleven. Origenes antwoordt hierop dat het dreigen met een oordeel van vuur voor zondaren is aangepast aan het bevattingsvermogen van de eenvoudigen, omdat alleen de vrees en de voorstelling van de straffen hen tot bekering kunnen brengen⁴¹.

Meermalen geeft Origenes aan dat deze eenvoudigen talrijk zijn. Hoewel hij toegeeft dat christenen in het gehele romeinse rijk nog 'zeer weinigen' zijn, spreekt hij toch ook van een menigte gelovigen, en meldt hij dat hun aantal toeneemt⁴².

Het blijkt dat Origenes, anders dan zijn alexandrijnse voorganger Clemens, veelvuldig

37. *Catenenfragmenten op 1 Cor.* VIII.

38. *Contra Celsum* VII,44. Verwijzingen naar *1 Cor.* 1,27 e.v. zijn ook te vinden in *Contra Celsum* III,73; VI,4.

39. *Contra Celsum* VI,14.

40. *Comm. Mat.* XV,7.

41. *Contra Celsum* V,16.

42. *Contra Celsum* II,29; II,79; III,9; III,15; III,68; IV,49; VII,26; VIII,69.

naar 1 Cor. 1,26-28 heeft verwezen als een adequate typering van de christelijke gemeente, ook van zijn eigen tijd. In weerwil van zijn filosofische eruditie⁴³ onderging ook hij de spot die wijzen van de wereld dreven met het christelijk geloof, alsof dit iets dwaas was, bestemd voor vrouwen, kinderen en simpele lieden. Origenes heeft in zijn leven weliswaar veel te stellen gehad met het geringe geloofsinzicht van de eenvoudige gelovigen en van hun leiders, maar tegenover de spot van iemand als Celsus heeft hij het in de regel toch voor deze eenvoudigen opgenomen. Zijn argument was, dat door het geloof hun levensstijl in ieder geval deugdzamer was geworden, terwijl van geleerde filosofen veelal niet kon worden gezegd, dat zij invloed hadden op het gedrag van de massa⁴⁴.

7. Conclusies

Samenvattend kom ik tot de volgende conclusies.

Van de vier besproken kerkvaders citeert Irenaeus uit 1 Cor. 1,26-28 in reactie op de valentijnianse gnostici. Op een soortgelijke wijze als Paulus, die zich richtte tegen hen die het christelijk geloof interpreteerden als een vorm van wijsheid en kennis, wijst Irenaeus de Valentinianen erop, dat *gnôsis* die is gebaseerd op zogenaamd diepgaand onderzoek van geen enkel nut is voor het leven in geloof en liefde. Irenaeus geeft blijk van een onverholen voorkeur voor christenen die zonder diepgaande bespiegelingen in eenvoud hun geloof belijden en praktiseren. Hij neemt daarbij voor lief dat zij in de wereld veracht worden en doet geen moeite, het geloof voor het forum van de filosofen nader te verantwoorden. Alleen de gnostici bestrijdt hij.

Dat de eenvoud van de christen en van hun geloof in de wereld niet onopgemerkt was gebleven, kwam aan de orde bij de behandeling van de platoonse filosoof Celsus. Het bleek dat hij christenen als onontwikkelde lieden beschouwde, die tegen iedere vorm van onderricht waren gekant. Hij beriep zich daarvoor op een karikaturaal weergegeven leus, die deels moet zijn ingegeven door 1 Cor. 1,26-28. Zo blijken deze verzen buiten de christelijke kerk bekendheid te hebben gekregen en spot te hebben opgeroepen.

Uit de behandeling van Tertullianus, Clemens en Origenes blijkt dat in hun omgeving thema's als de maagdelijke geboorte en de kruisiging van Christus en de opstanding als dwaas golden en spot opriepen. Deze drie kerkvaders - van wie Tertullianus het in de katholieke kerk niet heeft uitgehouden - hebben elk op eigen wijze op deze spot gereageerd.

Tertullianus geeft te kennen dat hij niet alleen de filosofie maar ook ketterijen als van Valentinus en Marcion beschouwt als produkten van wereldse wijsheid die de dwaasheid van het geloof niet wil erkennen. Hij beroept zich op 1 Cor. 1,27-28 als een legitimatie van deze dwaasheid. Nergens citeert hij echter 1 Cor. 1,26, dat kon gelden als een legitimatie van het feit dat het merendeel van de christenen bestond uit eenvoudigen. Tertullianus erkent dus wel dat het christelijk geloof dwaas geacht wordt en evenzeer dat de meeste christenen eenvoudigen waren en weinig inzicht in het geloof hadden, maar dit laatste beschouwt hij als ongewenst. Het 'zwakke' en 'dwaze' dat God volgens 1 Cor. 1,27-28 heeft uitverkoren betreft hij dan ook nooit op de christenen maar alleen op

43. Meer en meer wordt weer aangenomen dat de neoplatoonse filosoof Origenes die door Porphyrius (derde eeuw) wordt beschreven, de zelfde is als de kerkvader Origenes. Zie P.F. Beatrice, 'Porphyry's Judgment on Origen', in: R.J. Daly (ed.), *Origeniana Quinta*, Leuven 1992, 351-367.

44. Bij voorbeeld *Contra Celsum* III,78; VI,1-2. Dat de moraal van de christenen niet onderdeel voor die van de filosofen, wordt betuigd door de arts en filosoof Galenus; hij schreef omstreeks 180 te Rome waardierend over de christenen. Zie R. Walzer, *Galen on Jews and Christians*, London 1949, 15-16, 56-69.

de inhoud van hun geloof.

Clemens van Alexandrië benadert, geheel anders dan Tertullianus, de griekse filosofie in principe positief. Toch moet ook hij erkennen dat de filosofen het christelijk geloof dwaasheid achten. Hij stemt voorts hierin met Tertullianus overeen, dat hij niet wil toegeven dat christenen dwazen zijn: Paulus' paradoxen van het dwaze dat God heeft uitverkoren en van de dwaasheid die wijsheid is voor God, zijn aan Clemens niet besteed. Hij beschouwt het christelijk geloof als een vorm van filosofie die ook door eenvoudigen kan worden beoefend en bestrijdt dat ongeletterden in hun geloof geen vorderingen hoeven te maken. Maar wanneer hij tegenover een ongeletterde concreet aangeeft waaruit het nastreven van de goddelijke wijsheid bestaat, dan wijst hij - geheel evangelisch - op het liefhebben van God en de naaste.

Van Origenes is wel bekend, dat hij Paulus' paradoxale woorden in *1 Cor.* 1,26-28 heeft willen verstaan en recht doen. Hij geeft toe dat de meeste christenen eenvoudigen zijn, maar benadrukt dat de christelijke kerk ook wijzen en geleerden telt, al zijn dezen gering in aantal. Hij bevestigt het onderscheid dat Paulus maakt tussen dwaasheid naar wereldse maatstaven en volgens Gods maatstaven. Op die manier kan Origenes verantwoorden dat christenen wel dwaas, zwak en onaanzienlijk lijken, maar het in wezen toch niet zijn. De proef op de som is voor hem, dat veel eenvoudige christenen dank zij hun geloof een deugdzaam leven leiden, terwijl slechts weinig filosofen zo'n uitwerking op de massa hebben gehad.

In de beschouwingen van deze vier oudchristelijke leraren valt op, dat zij zich door de spot van hun 'ketterse' en 'heidense' omgeving allerminst lieten intimideren. Al maakten zij deel uit van een minderheid die om het ongerijmde van haar geloof niet serieus werd genomen, dit heeft hen niet belet, elk op eigen wijze zelfbewust aan de christelijke belijdenis vast te houden en deze tegenover vriend en vijand uiteen te zetten.

Gebruikte tekstuittgaven

Clemens van Alexandrië

Stromateis

C. Mondésert, M. Caster, *Clément d'Alexandrie. Les Stromates I* (Sources Chrésiennes 30), Paris 1951

O. Stählin, L. Früchtel, U. Treu, *Clemens Alexandrinus II. Stromata I-VI* (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller 52 [15]), Berlin 1985⁴

Paedagogus

C. Mondésert, C. Matray, H.-I. Marrou, *Clément d'Alexandrie. Le Pédagogue III* (Sources Chrésiennes 158), Paris 1970

Irenaeus

Adversus Haereses

A. Rousseau, L. Doutreleau, *Irénee de Lyon. Contre les Hérésies I-II* (Sources Chrésiennes 263-264, 293-294), Paris 1979, 1982

Origenes

Contra Celsum

M. Borret, *Origène. Contre Celse I-V* (Sources Chrésiennes 132, 136, 147, 150, 227), Paris 1967-1976.

De Principiis

H. Görgemanns, H. Karpp, *Origenes. Vier Bücher von den Prinzipien*, Darmstadt 1976
Preken op Ps. 36-38

- E. Prinzivalli, *Origene. Omelie sui Salmi* (Biblioteca Patristica 18), Firenze 1991
Commentaar op Mattheüs
- E. Klostermann, *Origenes Werke X. Matthäuserklärung I* (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller 40), Leipzig 1935
- R. Girod, *Origène. Commentaire sur l'Évangile selon Matthieu I* (Sources Chrétiennes 162), Paris 1970
Commentaar op Romeinen
- C.P. Hammond Bammel, *Der Römerbriefkommentar des Origenes Buch 1-3* (Aus der Geschichte der Lateinischen Bibel 16), Freiburg 1990
Catenenfragmenten op 1 Corintheers
- C. Jenkins, 'Origen on I Corinthians' (I), in: *The Journal of Theological Studies* 9 (1908), 231-247

Tertullianus

Quinti Septimi Florentis Tertulliani Opera I-II (Corpus Christianorum Series Latina 1-2), Turnhout 1954.